

بسم الله الرحمن الرحيم

بن مایه‌های قرآنی

ادب عربی

«قرآن و مدرسه‌های نحو»

«تاریخ ادبیات عرب»

محمّد حسن ربّانی

سرشناسه	ربانی بیرجندی، محمدحسن، ۱۳۴۳ -
عنوان و نام پدیدآور	بن مایه های قرآنی ادب عربی: «قرآن و مدرسه های نحو». تاریخ ادبیات عرب / محمدحسن ربانی.
مشخصات نشر	مشهد: نور معارف، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری	۵۳۶ ص.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۹۵۰۰۱-۹-۹
وضعیت فهرست نویسی	قیما
یادداشت	کتابنامه: [۵۰۱] - ۵۳۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.
عنوان دیگر	«قرآن و مدرسه های نحو»، تاریخ ادبیات عرب.
موضوع	ادبیات عربی -- مجموعه ها
موضوع	قرآن در ادبیات عربی
موضوع	ادبیات عربی -- تاریخ و نقد
موضوع	زبان عربی -- صرف و نحو
رده بندی کنگره	۲۸۰.۰۲۵۵۰۰۱۸۰۰۱۳۹۳۴ ق/۲
رده بندی دیویی	۷۰۹/۸۹۲
شماره کتابشناسی ملی	۳۶۷۶۸۹۴

بن مایه های قرآنی ادب عربی «قرآن و مدرسه های نحو»

نویسنده: محمد حسن ربانی

ناشر: نور معارف

نوبت چاپ: اول، بهار ۱۳۹۴ شمسی

چاپخانه: شمس

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۵۰۰۱-۹-۹

شمارگان: ۵۰۰

قیمت: ۲۳۵/۰۰۰ ریال

همه حقوق برای مؤسسه تخصصی امام سجاد علیه السلام محفوظ است.

مرکز پخش:

مشهد مقدس، خیابان امام رضا علیه السلام، دانش شرقی ۶، کوچه اول، مؤسسه تخصصی امام سجاد علیه السلام

WWW.MTSAJJAD.COM

دورنگار: ۰۵۱۱-۳۸۵۱۸۱۳۹

تلفن: ۰۵۱-۳۸۵۱۷۱۳۹

فهرست عناوین

گزینش لغات قرآن از قریش و غیر قریش	۶۱	پیش گفتار	۱۳
فصل سوم: گونه‌های تدوین لغت عرب	۶۷	مقدمه	۱۷
۱. لغات عمومی	۶۷	فصل اول: واژگان لغت عرب	۲۱
۲. غریب القرآن	۶۹	تأثیر لغت عرب از فرهنگ‌های مجاور	۲۲
کتاب‌های غریب القرآن	۷۱	تفسیر لغت بر اساس دلیل	۲۶
۳. غریب الحديث	۷۴	اشتقاق صغیر «اصغر»	۲۹
فصل چهارم: مکتب‌های تدوین لغت	۷۸	اشتقاق کبیر	۳۵
۱. مکتب موضوعات	۷۸	اشتقاق اکبر	۳۵
۲. روش تقالیب	۸۱	فصل دوم: نقش قرآن در تدوین لغت	
خلیل بن احمد، مؤسس روش تقلیب	۸۱	عرب	۴۰
پیروان خلیل	۸۶	ظهور اسلام و سرتوشت قصاید سبعة	۴۴
۱- محمد بن الحسن بن درید	۸۶	قرآن عامل تدوین لغت عرب	۴۷
۲- ابو علی قالی	۸۸	تفسیر لغات قرآن توسط ابن عباس	۵۲
۳- ازهری	۸۸	قرآن و رونق شعر	۵۵
۴- صاحب بن عبّاد	۸۹	مفسران صحابه	۵۸
		مهم‌ترین عامل گسترش لغت عرب	۵۹

- ۵- احمد بن فارس قزوینی ۹۰
- روش قافیه ۹۲
- علت پیدایش منهج قافیه ۹۲
- جوهری، مبتکر روش قافیه ۹۳
- پیروان جوهری ۹۴
۱. صاغانی ۹۴
۲. ابن منظور ۹۶
۳. فیروزآبادی ۹۶
۴. سید علی خان مدنی ۹۸
۵. سید مرتضی حسینی زبیدی ۹۹
- منهج چهارم لغت: حرف اول کلمه (معجمی) و مؤسس آن ۱۰۰
- فصل پنجم: پاره‌ای از معجم‌های معاصر به سبک القباوی ۱۰۲
۱. أقرب الموارد ۱۰۲
۲. المنجد ۱۰۲
۳. محیط المحيط ۱۰۳
۴. المعجم الوسیط ۱۰۳
۵. متن اللغة ۱۰۳
- گونه‌های کتب لغت ۱۰۴
۱. کتاب‌های لغت عمومی ۱۰۴
۲. کتاب‌های خاص ۱۰۵
۳. اهداف تألیف کتاب‌های لغوی ۱۰۸
- نقائص کتاب‌های لغت و پیشنهادات ۱۱۲
۱. خلط بین حقیقت و مجاز ۱۱۲
۲. تفسیر به دور ۱۱۲
۳. نداشتن شواهد قرآنی و حدیثی ۱۱۲
۴. مشکل واژه‌یابی ۱۱۳
۵. خلط بین معانی جدید و قدیم ۱۱۳
۶. بیان سیر تطور معانی یک واژه ۱۱۴
- فصل ششم: بررسی پاره‌ای از اصطلاحات کتاب‌های لغت ۱۱۶
۱. تثلیث ۱۱۶
۲. مشترک لفظی ۱۱۹
۳. ضد ۱۲۰
۴. ابدال ۱۲۷
۵. تعریب ۱۳۰
- آیا لغت معرب در قرآن وجود دارد؟ ۱۳۲
۶. قلب ۱۳۴
۷. ترادف ۱۳۶
- بخش دوم: صرف و نحو / ۱۴۱**
- فصل اول: دانش صرف ۱۴۳
- کتاب‌های معروف علم صرف و اشتقاق ۱۴۷

۱۷۷..... کسانى	۱. شافیه..... ۱۴۷
۱۸۰..... سیبویه	۲. شرح شافیه..... ۱۴۸
۱۸۱..... فراء	۳. صرف میر..... ۱۴۸
۱۸۳..... ابن خالویه	۴. التصريف..... ۱۴۹
۱۸۴..... ابن فارس	۵. شرح تصريف..... ۱۴۹
۱۸۵..... ابوالفتح، عثمان بن جنى	۶. الصراح..... ۱۴۹
۱۸۶..... محمود بن عمر زمخشرى	۷. الخصائص..... ۱۴۹
۱۸۹..... ابن مالك جيانى اندلسى	۸. التصريف الملوکى..... ۱۵۴
۱۹۴..... جمال الدين، ابن هشام انصارى	۹. ايجاز التصريف فى علم التصريف..... ۱۵۵
۱۹۶..... جلال الدين سيوطى	۱۰. الممتع فى التصريف..... ۱۵۶
	۱۱. العُمد كتاب فى التصريف..... ۱۵۶
فصل سوم: روش تألیف کتاب‌های	فصل دوم: دانش نحو..... ۱۵۷
۲۰۰..... نحوى	سیر تاریخی و پیدایش علم نحو..... ۱۵۷
۲۰۰..... ۱. روش تجميع	واضع علم نحو..... ۱۵۹
۲۰۰..... ۲. روش تعلیقى	أبو الأسود دؤلى..... ۱۶۰
۲۰۰..... ۳. روش تأصلى	علّت تدوین نحو..... ۱۶۲
۲۰۱..... ۴. روش تطبیقى	اهمیت نحو..... ۱۶۳
۲۰۲..... کتاب‌های معروف دانش نحو	اولین دستورات تدوین علم نحو..... ۱۶۴
۲۰۲..... الکتاب	نظریه متکثرین..... ۱۶۶
۲۰۲..... ألفیه ابن مالک	کتاب‌های تاریخ نحویان..... ۱۶۸
۲۰۳..... آرا و ابتکارات ابن مالک	نقش ایرانیان در علوم ادبی..... ۱۶۹
۲۰۴..... أوضح المسالك	علمای نحو پس از ابو الاسود..... ۱۷۶
۲۰۵..... التصريح على التوضيح	

الانصاف..... ٢١٩	شرح الأسموني..... ٢٠٥
شناسایی ابن انباری..... ٢٢٠	الكافيه و شرح كافيه..... ٢٠٥
پیشنهاد ساختار جدید نحو..... ٢٢٢	مغنی اللبيب عن كتب الأعراب..... ٢٠٦
	سایر کتاب ها..... ٢٠٩
فصل چهارم: مصادر نحو (اصول نحو)..... ٢٢٣	مفصل و شرح مفصل..... ٢٠٩
لزوم تطبیق نحو بر قرآن نه قرآن بر نحو..... ٢٣٥	همع الهوامع في شرح جمع الجوامع... ٢١٠
مثال های گوناگون قرآنی..... ٢٣٦	البهجة المرضية..... ٢١٠
١. اسم تفصیل..... ٢٣٦	جامع المقدمات..... ٢١٠
٢. اعاده جار..... ٢٤٠	کتاب های جامع المقدمات..... ٢١٠
٣. وقوع «من» در کلام منفی..... ٢٤١	امثله..... ٢١٠
٤. وزن مفعیل..... ٢٤٢	شرح امثله..... ٢١١
٥. وقوع «إن» و خبر آن به عنوان صله..... ٢٤٣	صرف میر..... ٢١١
٦. تنارع..... ٢٤٣	تصريف..... ٢١١
٧. بحث تمیز عقود..... ٢٤٥	شرح تصريف..... ٢١٢
٨. عطف بیان در نکرات..... ٢٤٦	عوامل ملا محسن..... ٢١٣
٩. عمل اسم فاعل و مفعول به معنای..... ٢٤٦	عوامل جرجانی..... ٢١٤
ماضی..... ٢٤٧	هدایه شرح کافیه..... ٢١٤
١٠. وقوع «ما» برای ذوی العقول..... ٢٤٧	شرح نموذج..... ٢١٥
	صمدیه شیخ بهایی..... ٢١٦
فصل پنجم: مدرسه های معروف نحو..... ٢٤٩	النحو الوافی..... ٢١٨
مکتب بصره و کوفه و ویژگی های آن دو..... ٢٤٩	القواعد الأساسية..... ٢١٨
سماع، مهم ترین ویژگی مکتب بصره .. ٢٥٠	جامع الدروس العربیه..... ٢١٩
نمونه هایی از تقدیم قیاس بر سماع..... ٢٥٢	المبادئ العربیه..... ٢١٩

گونه‌های نقل لغت و قواعد نحو..... ۲۵۵	برخی آرای دانشمندان مکتب کوفی و
۱. املاء..... ۲۵۶	بصری..... ۲۸۱
۲. قرائت..... ۲۵۷	۱. آرای ابو جعفر رؤاسی..... ۲۸۲
۳. اجازه..... ۲۵۷	۲. آرای یونس بن حبيب..... ۲۸۳
۴. مناوله..... ۲۵۷	۳. آرای خليل بن احمد..... ۲۸۴
۵. کتابت..... ۲۵۷	۴. آرای مازنی..... ۲۸۷
۶. اعلام..... ۲۵۷	مناظره مازنی و ابن سکيت..... ۲۸۸
۷. وجاده..... ۲۵۸	۵. آرای المبرد..... ۲۹۱
۸. وصيت..... ۲۵۸	۶. آرای زجاج..... ۲۹۳
برجستانگان مدرسه کوفه..... ۲۵۸	زجاجی..... ۲۹۳
یحیی بن يعمر..... ۲۵۹	۷. آرای ابن سراج..... ۲۹۸
عيسى بن عمر..... ۲۶۲	۸. آرای السیرافی..... ۲۹۹
أخفش اکبر..... ۲۶۳	فصل مهم: مدرسه کوفه..... ۳۰۲
خليل بن احمد..... ۲۶۳	اصطلاحات خاص کوفیان..... ۳۰۲
یونس بن حبيب..... ۲۶۴	۱. کسانى..... ۳۰۳
سیبویه..... ۲۶۴	مناظره سیبویه و کسانى..... ۳۰۴
أخفش..... ۲۶۸	آرای کسانى..... ۳۰۵
قطرب..... ۲۷۱	۱. عطف بر محل اسم «ان»..... ۳۰۵
مازنی..... ۲۷۲	۲. عمل «ان» نافیه..... ۳۰۶
رباشی..... ۲۷۵	۳. جزم به لام مقدر..... ۳۰۷
مبرد..... ۲۷۷	شاگردان کسانى..... ۳۰۷
فصل ششم: آفت مدرسه کوفه..... ۲۷۹	۱. قاسم بن سلام..... ۳۰۷
علت اختلاف بین مدرسه کوفه و بصره..... ۲۸۱	

۲. هشام بن معاویه الضریر الفراء ۳۰۸
- اصطلاحات و آرای فراء ۳۰۹
- دلالت «واو» بر ترتیب ۳۰۹
۳. عاصم ۳۱۱
- ویژگی های قرائت عاصم ۳۱۲
۴. ثعلب ۳۱۵
۵. ابوبکر، محمد بن القاسم بن محمد بن ۳۱۵
- بشار انباری ۳۱۶
۶. احمد بن الحسین بن فارس قزوینی ۳۱۶
- مدرسه بغداد ۳۱۸
۱. ابن کيسان ۳۱۸
۲. زجاجی ۳۱۹
۳. ابو علی فارسی ۳۱۹
۴. ابن جنی ۳۲۰
۵. ابن انباری ۳۲۰
۶. عکبری ۳۲۱
۷. ابن یعیش ۳۲۱
- فصل هشتم: مدرسه خراسان ۳۲۲
۱. رضی الدین استرآبادی ۳۲۲
- ویژگی های شرح کافیّه و آرای رضی ۳۲۴
۲. سعد الدین تفتازانی ۳۲۹
۳. نظام نیشابوری ۳۳۲
۴. ابو الفضل میدانی ۳۳۳
۵. ثعالبی نیشابوری ۳۳۴
۶. ازهری ۳۳۵
۷. سکاکی ۳۳۵
۸. عبد القاهر جرجانی ۳۳۶
۹. ابو منصور جوالیقی ۳۳۸
۱۰. عبدالرحمن جامی ۳۳۹
- شرح جامی بر کافیّه ۳۴۳
۱۱. زمخشری ۳۴۴
- آرای خاص زمخشری ۳۴۶
۱. تمام التصدیر بودن همزه ۳۴۶
۲. اهمال «أن» مخفقه ۳۴۸
۳. اقتران جمله وصفیه به واو ۳۴۸
۴. فرق تعدیه باب افعال و تفعلیل ۳۴۹
۱۲. سید شریف الدین جرجانی ۳۴۹
- فصل نهم: مدرسه اندلس ۳۵۱
۱. ابو علی قالی ۳۵۱
۲. ابن قوطیه ۳۵۱
۳. الزبیدی ۳۵۱
۴. ابن سیده ۳۵۲
۵. بظلمیوسی ۳۵۲
۶. ابن مالک ۳۵۲

۳۸۷ فصل یازدهم: تجزیه و ترکیب	۳۵۲ الفیه ابن مالک
۳۸۸ تطبیق فروع فقه بر قواعد نحو	۳۵۳ شروح الفیه
۳۹۱ تفاسیری که به ترکیب آیات پرداخته‌اند	۳۵۳ الفیه سرائی
۳۹۳ تمسک به قرآن در لغت و نحو	۳۵۶ ۷. ابو حیان
۳۹۴ ترکیب برخی از آیات قرآن	۳۵۷ آرای ابو حیان
۳۹۴ ۱. آیه «إن هذان لساحران»	۳۵۸ نقد آرای زحشری توسط ابو حیان
۴۰۰ ۲. آیه «والصائبون»	۳۶۰ انقلاب بر علیه نحویان
۴۰۱ ۳. آیه «والمقیمین الصلاة»	۳۶۲ ابن مضاء و انکار علل
بخش سوم: علوم بلاغی / ۴۰۵	۳۶۴ آرای ابن مضاء
۴۰۷ فصل اول: فضای نزول قرآن	۳۶۹ فصل دهم: مدرسه مصر
۴۰۸ علوم بلاغت و فصاحت	۳۶۹ ۱. ابن حاجب
۴۰۹ اسلوب قرآن دلیل اعجاز	۳۷۲ ۲. ابن هشام
۴۱۷ سیر تطور علم بلاغت	۳۷۳ ویژگی‌های کتب ابن هشام
۴۲۰ فصل دوم: علمای بلاغت	۳۷۸ فهرست کتاب‌های مفردات
۴۲۰ ۱. ابو عبیده	۳۸۱ ۳. ابن عقیل
۴۲۲ ۲. جاحظ	۳۸۱ ۴. ابن بابشاذ
۴۲۳ ۳. ابن معتر	۳۸۲ ۵. دمامینی
۴۲۳ ۴. قدامة بن جعفر	۳۸۲ ۶. شمنی
۴۲۴ ۵. عبدالعزیز قاضی	۳۸۴ ۷. کافیجی
۴۲۴ ۶. ابو هلال عسکری	۳۸۵ ۸. ازهری
۴۲۴ ۷. باقلانی	۳۸۵ ۹. صبان
	۳۸۶ ۱۰. دسوقی
	۳۸۶ ۱۱. سیوطی

۸. رضی الدین موسوی ۴۲۵
۹. ابن رشيق ۴۲۷
۱۰. عبدالقاهر جرجانی ۴۲۷
۱۱. زمخشری ۴۲۹
۱۲. سکاکی ۴۳۲
۱۳. ابن اثیر جزری ۴۳۳
۱۴. خطیب قزوینی ۴۳۴
- شروح تلخیص المفتاح ۴۳۵
- حوزة خراسان و ادبیات ۴۳۹
- فصل سوم: شناسایی برخی از کتاب‌های فن
- بلاغت و فصاحت ۴۴۲
- پیشرفت بدیع ۴۴۴
- بدیعیہ سرایی ۴۴۴
- پایه‌گذار علم معانی و بیان ۴۴۶
- کتاب‌های علوم بلاغی ۴۴۸
- تأثیر قرآن بر علوم بلاغی ۴۵۶
- داستان ولید بن مغیره ۴۵۹
- داستان عتبه بن ربیعہ ۴۶۰
- حکایت نقض قرآن ۴۶۲
- نکات بلاغی آیه «ولکم فی القصص ...» ۴۶۴
- خاتمه: ادبای پیروان ولایت ۴۶۹
- کتابنامه ۵۰۱

سخن مؤسسه

نگاهی به جهان معاصر و تحولات علمی آن خصوصا در حوزه مطالعات اسلامی، بیانگر توجه جدی تر عالمان و اندیشمندان به تخصصی شدن علوم در عرصه های گوناگون است. حوزه های علمیه نیز با توجه به رسالت مهمی که در پاسخگویی دقیق و جامع به نیازهای جامعه دارند، نسبت به تخصصی شدن علوم اسلامی و مطالعات میان رشته ای گامهای مؤثری برداشته اند.

از طرفی با توجه به جایگاه قرآن و حدیث به عنوان دو منبع مهم فهم دین و تأکیدهای فراوان بزرگان و علما به ویژه رهبر معظم انقلاب اسلامی (مد ظله) مبنی بر توجه بیشتر به قرآن و حدیث، این رشته ها در حوزه های علمیه پس از رشته فقه و اصول از رونق و استقبال بیشتری برخوردار گردیده است که در این راستا می توان به تأسیس مراکز تخصصی متعددی اشاره نمود.

مؤسسه تخصصی امام سجاد علیه السلام یکی از این مراکز تخصصی است که به عنوان نخستین مؤسسه تخصصی در حوزه علمیه خراسان، از سال ۱۳۸۲ با هدف محقق ساختن منویات رهبر معظم انقلاب اسلامی (مد ظله) و نیل به این رسالت مهم تأسیس گردیده است. این مؤسسه تاکنون دو رشته علوم و معارف قرآن و حدیث را جهت تربیت و تعلیم طلاب سطح دو و سه حوزه با رویکرد آموزش و پژوهش، برنامه ریزی و اجرا نموده است.

در این راستا برنامه های پژوهشی نقش بسزایی در پیشبرد اهداف هر مرکز علمی دارند که در رأس آنها می توان به پژوهش ها و مطالعات اسلامی در قالب تألیف و تدوین کتاب اشاره نمود. این مؤسسه نیز تاکنون پژوهشهای متعددی را در قالب مقاله، جزوه، طرح و کتاب در حوزه های گوناگون علوم و معارف قرآن و حدیث به جامعه ارائه نموده است و همچنان تلاش می کند به این نیاز مهم جامعه پاسخ دهد.

کتاب «بن مایه های قرآنی ادب عربی» نیز که به موضوع تاریخ ادبیات عرب و رابطه قرآن و مدرسه های نحو می پردازد، یکی از این پژوهشها است. موضوعی که جایگاه مهمی در عرصه قرآن و ادب پژوهی دارد و به اذعان قرآن پژوهان از اهمیت به سزایی در پژوهشهای دینی برخوردار است.

هرچند تاکنون پژوهشها و کتابهایی در این زمینه نگاشته شده است؛ اما کتابی با نگاه مذکور - نگاه تخصصی به علوم اسلامی - به صورت جامع و کامل تدوین نشده است. لذا این کتاب را که به قلم استاد گرامی حجت الاسلام و المسلمین محمد حسن ربانی نگارش یافته است، می توان اولین اثر قابل توجه و تخصصی در عرصه قرآن و ادب پژوهی دانست. البته به دلیل اهمیت و جایگاه ادبیات عرب در فهم متون و علوم اسلامی، پژوهش گران و دانش پژوهان سایر رشته ها نیز می توانند از این کتاب به عنوان منبعی برای پژوهش های خود استفاده نمایند.

معاونت پژوهش مؤسسه ضمن تشکر ویژه از مؤلف محترم، این اثر ارزشمند را به همه علاقه مندان حوزه های علوم اسلامی تقدیم می دارد و پیشاپیش آمادگی خود را جهت پیشنهادهای سازنده صاحب نظران اعلام می نماید. در نهایت امیدواریم این تلاش ناچیز گامی در راستای اعتلای معارف ناب اسلامی باشد و مورد رضایت حضرت ولی عصر علیه السلام قرار بگیرد.

معاونت پژوهش مؤسسه تخصصی امام سجاده علیه السلام

بسم الله الرحمن الرحيم

پیش‌گفتار

به سبب نزول قرآن، دانش‌های ادبی اسلامی یکی پس از دیگری شکوفا شد و نهضتی شگفت در تدوین و نگارش علوم ادبی پدید آمد. این فرایند، زمانی به اوج خود رسید که رسول خدا ﷺ بارها بر کتابت و نگارش حدیث سفارش فرمود و شعار «قیدوا العلم بالکتابه»^۱ را در جان جامعه عرب دمید.

درخت آسمانی قرآن، با بارش مهربار خود بر زمین، بذر نگاشته‌های تدوین یافته و منسجم را بارور ساخت.

عده‌ای با نگارش آیات الهی، شهرت کاتبان وحی را یافتند، گروهی با حفظ و کتابت حدیث با عنوان محدث نامور گشتند و برخی در صدد شرح و بسط و پی بردن به معانی کلمات قرآن و پرده برداشتن نقاب از چهره زلال قرآن برآمدند. ایشان با القاب بسیار، همچون «مفسر» یادکرد دیگران شدند.

به هر روی، در پرتو نزول قرآن و تلاش‌های پیامبر الهی، دانش تفسیر پر و بالی به خود گرفت و لغت، سرمایه‌های خوبی را به خود اختصاص داد و از این رهگذر،

۱. بحار الأنوار ۲: ۱۵۲، منیه المرید: ۲۶۷ و ۳۴۰، المستدرک علی الصحیحین ۱: ۱۶.

زمینه تکوین سایر علوم مانند نحو، قرائت، بلاغت و فصاحت فراهم شد.

این سخن باید همواره یادآور هسته اصلی پیدایش علوم باشد که: «قرآن عامل اصلی تدوین علوم اسلامی و علوم ادبی است». دانشمندان عرب با توجه به نزول قرآن به زبان عربی، همواره کوشیدند تا زبان عرب را قانونمند کنند. آنان هر روز و هر ساعت از سمت و سویی، نکته‌ای برجیدند تا خرمن علم خود را بارورتر کنند و اینگونه بود که نخستین مجموعه‌های لغت عرب، حدیث، تفسیر، نحو، بلاغت و فصاحت و... فراهم آمد.

این نوشتار، بر آن است تا در خور بضاعت علمی نویسنده، دورنمایی از «تأثیر قرآن بر علوم ادبی» را به تصویر کشد.

نگارنده بر این باور است که این کتاب به ارزش چهار واحد درسی قابل ارائه در مراکز آموزشی علوم اسلامی خواهد بود. این نوشتار در چهار بخش تدوین شده است:

بخش اول کتاب، به تکوین لغت عرب و نقش قرآن در شکوفایی آن می‌پردازد و به سبک‌های تألیف معاجم لغوی و شرح پاره‌ای از اصطلاحات درون لغوی و مشاهیر دانشمندان لغت اشاره دارد. همچنین در این بخش، به پاره‌ای از کتاب‌های لغت نیز اشاره شده است.

بخش دوم درباره دانش صرف و اشتقاق است و شماری از کتاب‌های این علم را نیز باز می‌شناساند.

بخش سوم به علم نحو، پیشینه و نقش قرآن در پیدایش آن اختصاص یافته است. در این بخش، برخی از کتاب‌های معروف علم نحو، مکتب‌های نحوی و برخی از نحویان برجسته معرفی و بررسی شده است.

بخش پایانی نوشتار درباره علوم بلاغی است که قرآن ریشه اصلی آن شمرده

می‌شود. در این بخش، به چند باب از باب‌های فن بلاغت و فصاحت اشاره‌ای اجمالی شده است.

آنچه در این کتاب تدوین شده، چکیده‌ای گذرا از مجموعه‌های فربه و پرساز و برگ‌ی است که دانشمندان عرب ساخته و پرداخته‌اند، ولی متأسفانه در فرهنگ فارسی چندان بدان پرداخته نشده، بلکه درباره‌ی برخی مباحث همچون اصول نحو، هیچ‌گونه نوشتاری سامان نیافته است.

بی‌تردید، نگارنده آهنگ تکمیل و ارتقای کیفی این اثر را دارد. هر آینه، توفیق از خداست و در این میان، راهنمایی‌های اساتید، فضلا و قرآن‌پژوهان را بر دیده نهاده و از برکات آن بهره‌مند خواهم شد.

در اینجا ضروری و بلکه بر خود فرض می‌دانم تا از استاد فرزانه و راهنمای دلسوز حضرت حجة الاسلام والمسلمین الهی خراسانی، رئیس بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی یاد کنم که همیشه زمینه بهتر شدن تألیفات این حقیر را فراهم می‌آورند و نیز یادآور شوم که این کتاب به وسیله استاد ادبیات حوزه علمیه مشهد، ادیب درّه صوفی، حجة الاسلام والمسلمین محمد زکی جعفری ملاحظه شده و نامبرده که در گوشه حوزه علمیه مشهد، به دور از هیاهو راه استادان راستین ادبیات متعهد را ادامه می‌دهد، و یاد و خاطره ابو معین، حجت نیشابوری و ادیب اول و دوم را زنده می‌دارد که آوازه حوزه علمیه مشهد در گرو شخصیت علمی آنان بود. آقای جعفری با تذکراتی ارزشمند، که تمام آن را اعمال کردم باعث شد تا بر غنای این مجموعه دو چندان افزوده شود و خلاهای آن شناسایی گردد این یادکردهای استاد سزاوار است، فراموش نگردد.

پس از این مرحله نیز توفیقی دیگر برای این کتاب و صاحبش حاصل گردید که کتاب را استاد، حجة الاسلام رضایی که خود در تحصیل و تقویت ادبیات کوشش

کرده و خصوصاً از تحصیل‌کردگان رشته ادبیات عرب در مدرسه عالی نواب می‌باشد، و اکنون، الحمد لله وله المنة، در جایگاه استاد تخصصی به تدریس ادبیات عرب و خصوصاً علوم بلاغی اشتغال دارد، نیز منت نهاد و کتاب را از اول تا آخر ملاحظه کرد و همچون استاد جعفری نکاتی را یادآور شد که در بهبودی کتاب نقش‌آفرین بود و من اصرار بر تأمین نظر ایشان و آقای جعفری را داشتم، چه اینکه آن دو نفر در این حوزه تخصص داشته و از روی مهارت و تخصص نکاتی را یادآور شدند و بر این جریان باید بی‌ایم که در حوزه مشهد، استادانی ادیب وجود دارند که عملکرد استادان پیشین را حفظ کرده‌اند.

بارها یادآور شده‌ام که حوزه علمیه مشهد، زبان‌زد عام و خاص در ادبیات عرب بود و طلاب مشهدی در حوزه قم و نجف از نظر عبارت‌خوانی و صحت و قوام متن جایگاه رفیعی داشته‌اند.

امروزه هم حوزه باید تلاش کند تا خدای نکرده این میراث از دست نرود، چون ادبیات پایه است و هرچه پایه قوی‌تر باشد، تأثیر خود را دراز مدت بر سایر علوم اسلامی نیز می‌گذارد، اگرچه ادبیات سبب معطلی می‌شود، ولی در دوره‌های بعد تلاش و فهم دقیق و سرعت عمل فرد را در دروس آن جبران می‌کند.

فراموش نکنیم که روزگاری همچون مدرس افغانی در حوزه‌های علمیه به تدریس ادبیات اشتغال داشته که خود مجتهد مسلم و دارای اجازه اجتهاد از میرزا حسین نائینی (۱۳۵۵ ه.ق) بوده است.

وما توفیقی إلا بالله

محمد حسن ربّانی بیرجندی

مقدمه

دانش اشتقاق پدیده‌ای در لغت عرب است که به تحدید، تعیین و گسترش کلمات از جهت معنی و ماده می‌انجامد و نام دیگر آن دانش صرف است، «صوغ کلمة من آخری علی حسب قوانین الصرف»^۱.

مهم‌ترین غرضی که علم صرف پی می‌گیرد، بیان شکل‌های جدید از هر کلمه است که گستره واژگان با اصل کلمه در بنای اصلی شریک بوده و معنای آن را در خود نهفته دارد، ولی به گونه‌ای جدید تغییر کرده و گونه‌های دیگری از معنا را به وجود آورده است.

گسترده‌گی فراوان، مهم‌ترین امتیاز لغت عرب بر دیگر زبان‌هاست؛ کثرت و افزونی مفردات، دایره وسیع اشتقاق کلمات، قلب حروف، جایگزینی کلمه‌ای به جای کلمه دیگر (مانند مصدر با امر)، یا تقدیم و تأخیر، و مجموعه حالت‌های کلمه از لحاظ اشتقاق، جای‌گیری کلمات در جمله و... همه مصادیقی از این گسترده‌گی‌اند. اگرچه دسته‌ای از اهل نظر کلمات رباعی و خماسی را به ثلاثی برگردانده‌اند. ثنائی کلمه‌ای است که اصل بنا و اساس آن از دو حرف تشکیل یابد و ثلاثی کلمه‌ای است که از سه حرف اصلی به عنوان مثال، «ضرب» از سه حرف اصلی (ض ر ب) تشکیل شده است.

برخی از لغویان برجسته سعی و کوشش خویش را به نهایت رسانده و مدعی شده‌اند تمام کلمات در اصل بنای اولیه ثنائی هستند. دلیل آن را ارتباط کامل بین کلمات ثلاثی و ثنائی دانسته‌اند.

خلیل بن احمد فراهیدی (فرهودی ۱۷۵هـ)^۱ که از معاصرین حضرت باقر (ع) (۱۱۴هـ) و سیبویه^۲ (۱۸۰هـ) و ابو علی فارسی^۳ (۳۷۷هـ) و ابن جنی (۳۹۳هـ) از شخصیت‌های سرشناس بوده‌اند، برای اولین بار این دیدگاه را مطرح و ابن جنی آن را به کمال رسانیده و پایه‌های آن را محکم کرد.

ابن جنی با بیان ارتباط بین الفاظ مشترک در دو حرف یا در یک حرف و تشابه در حروف، این قانون را به‌طور محکم‌تری بیان کرد.

او مثال‌های فراوانی با مقایسه یکدیگر بر ادعای خود اقامه کرد. وی مدعی شد که

۱. تنقیح المقال ۱۸: ۲۴۲ و طبع حجرى ۱: ۲۶۴، اختیار معرفة الرجال: ۳۶/۳۰۷، معالم العلماء: ۱۵۳، الارشاد ۱: ۱۷۷، امالى الصدوق: ۳۴۳، المناقب ۳: ۲۵، مجالس المؤمنین ۱: ۴۶، الکشکول بحرانی ۲: ۱۸، مروج الذهب ۲: ۳۴۷، الکاشف ۱: ۲۱۶/۱۰۰۶، العبر ۱: ۵۹، تهذیب التهذیب ۲: ۲۴۷، النجوم الزاهرة ۱: ۱۴۶، تقریب التهذیب ۱: ۱۶۱، الاستیعاب ۱: ۱۲۹/۵۲۳، الإصابة ۱: ۳۲۶/۱۷۰۴، تهذیب الکمال ۶: ۲۱۸/۱۱۸۸، أسد الغابة ۲: ۴، شرح نهج البلاغة ۱: ۳۳۶، ۳۴۲، و ۲: ۱۴۵ و ۴: ۹ و ۱۲۳، الغارات: ۲۲۱، الکامل ۳: ۱۹۱، سفينة البحار ۱: ۶۵۳، الأعلام ۲: ۱۸۸، قاموس الرجال ۳: ۱۷۳، شعراء ابن قتیبه: ۱۷۱، نزهة الألباء فی طبقات الأدباء: ۴۹، أعيان الشيعة ۳: ۵۰، أنباه الرواة ۱: ۳۴۱، إيضاح المکنون: ۲۷۷، البداية والنهاية ۱: ۱۶۱، بغية الوعاة ۱: ۵۵۷، الکامل ۵: ۵۸، الأعلام ۲: ۳۶۳، مجمع البحرين ۳: ۱۲۰، وفراheid حی من الأزرد من اليمن، وفراheid جمع فُرهود وفُرهود، المعجم الوسيط: ۶۷۷، مجمع البحرين ۳: ۱۲۰.
۲. الأعلام ۵: ۲۵۲، وفيات الأعيان ۱: ۳۸۵، المعارف: ۵۴۴، معجم الأدباء ۱۶: ۱۱۴، نزهة الألباء: ۶۰.
۳. نزهة الألباء: ۲۷۴، البداية والنهاية ۱۱: ۳۰۶، تاریخ بغداد ۷: ۲۷۵، المزهر ۲: ۴۲۰، لسان المیزان ۲: ۱۹۲، المنتظم ۷: ۱۳۸.

بین «قط» و «قطع» و «قطف» و «قطم» و کلمات دیگری که در دو حرف با هم مشترک هستند، اصل در این کلمات همان دو حرف است و حرف سوم (ع - ف - ل - م) حروف زائدی هستند که باعث شده تا اصل معنا متنوع شود، زیرا ریشه این کلمات (قطع و جدایی و افتراق) است، ولی هریک خصوصیت خاص خود را دارد و جنس جدایی را به صورت‌های گوناگون بیان کرده است.^۱

لازم به یادآوری است که ابن جنی شاگرد ابو علی فارسی است و سبک و سیاق بحث‌های او مثل استادش است. با آنچه ابن جنی مطرح کرد، دانش اشتقاق بسیار کارآمد و تأثیرگذار در واژگان شد که در فصل‌های آینده پیرامون آن سخن خواهیم گفت.

۱. الخصائص ۱: ۴۹۰ (چاپ دار الکتب العلمیه)، المزهَر ۱: ۳۴۷.